

INHOUD

Milieu zonder centrum	13
Intimiteit en uitlevering	27
Dialectiek van de Verlichting	34
Van bekering naar besmetting	39
Hoe (niet) te spreken	43
Poëtische politiek	48
Hemelhaken en aardse kranen	53
Intiem universalisme	61
De clickpolitiek	68
Integriteit en intrige	77
Kritiek en crisis	90
Vrijheid en identiteit	102
Het hopeloos mannelijke	111
Agonisme en activisme	124
Zuilen en bubbels	138
The body politic	153

De verbeelding van de bibliotheek	167
Een nieuwe cartografie	188
Hoop als principe	201
Na de woorden	210
Literatuur	217
Dankwoord	221

‘De tijdgenoot weet niets’ – deze zin galmt sinds jaren door mijn hoofd. Hij staat ergens in de dagboeken van de Duits-Joodse auteur Victor Klemperer, en werd haast terloops neergeschreven tijdens het nazibewind, te midden van ellende en onzekerheid.

Wat kun je zeggen over je eigen tijd? Niemand kon eind 2019 voorzien dat we aan dat jaar terug zouden gaan denken als ‘het jaar vóór de pandemie’, of dat 2022 het jaar zou worden waarin Europa opnieuw in een oorlog verwickeld raakte. Het is altijd heikel uitspraken over de eigen tijd te doen, maar dat ontslaat ons niet van de taak om althans iets van de tendensen te herkennen of in een structureler kader te begrijpen. Het enige wat we kunnen doen, is getuigen over de tijd waarin we leven – misschien voor hen die na ons komen, misschien louter voor onszelf, omdat in elke

poging tot begrijpen steeds ook een vonk van hoop zichtbaar wordt. Aan de ingang van het Museum voor de Geschiedenis van de Poolse Joden in Warschau staat ergens de zin: wie een getuige aanhoort, wordt zelf een getuige.

De verleiding was groot dit essay in te leiden met Nietzsches bekende opdracht: Een boek voor iedereen en niemand. Enerzijds is het aanmatigend dit te doen, anderzijds spoort het met het licht machteloze gevoel dat ik er zelf bij ervaar. Hoe lang gaan onze vragen over actuele problemen mee? Sommige worden snel door de feiten achterhaald, met andere uitspraken lopen we ongewild vooruit op de zaken. Veralgemeningen zijn gedoemd te struikelen over tegenspraak, en anekdotes overstijgen soms hun tijd. Maar één ding voelen we allen: dit is een tijd van overgang naar iets wat we nog maar heel gedeeltelijk beginnen te begrijpen. Sommige dingen zijn er niet meer, andere zijn in de maak. Juist daarom is het misschien nuttig vragen en perspectieven tegen elkaar af te wegen. Voor wie deze behoefte voelt, zijn de hier volgende overwegingen dan ook bestemd – de al te vanzelfsprekende vaststellingen net zo goed als de open vragen en de twijfels. Want allen zijn we getuigen, ook al weten we slechts heel gedeeltelijk

waarvan; in elk geval van onze moeilijk te ontcijferen actualiteit – en de verschuivingen die we elke dag voelen zonder ze te kunnen duiden.

MILIEU ZONDER CENTRUM

Onze tijd wordt beheerst door drie grote thema's: klimaatverandering, de crisis van de neoliberale wereldorde en migratie.

Van deze drie is de klimaatproblematiek de meest omvattende; die betreft de hele levensvoorwaarde op de planeet en sleept in haar kielzog de andere kernproblemen mee, veroorzaakt die zelfs. Mondiale pandemieën en migratie ten gevolge van klimaatverandering zijn wellicht nog maar net begonnen. Pandemieën ontstaan zoals we inmiddels weten door zoönose, dat wil zeggen door het overspringen van dierlijke virussen op de mens die in contact is gekomen met biotopen die hij niet met rust heeft gelaten. Migratie ontstond eveneens doordat ander leven niet met rust werd gelaten in de eeuwen die aan de onze voorafgingen: kolonialisme, ontwrichting van oude

vormen van samenleven, politieke en sociale chaos die mensen hebben aangericht toen ze in de waan verkeerden dat ze anderen hun vorm van beschaving, religie en ideologie moesten opdringen. De groeiende sociale en economische ongelijkheid, veroorzaakt door de neoliberale marktlogica en aangejaagd door de klimaatwijziging, zal de migratie alleen maar doen toenemen.

In al deze gevallen is er sprake van *displacement*: van levende wezens die van hun oorspronkelijke plaats worden gerukt en in sferen terechtkomen waarin hun aanwezigheid onvoorspelbare gevolgen heeft. Wat gedurende eeuwen, vaak zelfs millennia, op een specifieke plek op deze aarde een bepaalde vorm of cultuur had aangenomen, wordt nu, in een gewijzigde context, gedwongen tot verplaatsing, tot aanpassing of omvorming. Deze vormen van displacement hebben niet alleen gevolgen voor de manier waarop we met elkaar omgaan, met elkaar communiceren, of hoe we het spreken in de openbare ruimte reguleren; ze hertekenen ook de structuur van die levende wezens zelf. We zien hoe steeds meer migrerende dieren zich door de klimaatverandering aanpassen aan een nieuwe biotoop en daardoor lichte varianten gaan vertonen, want genetisch materiaal past zich blijkbaar

sneller aan dan we hadden gedacht, toen de biologie vooral nog vormen bestudeerde die geografisch op hun plaats bleven. Merels fluiten anders in de stad dan op het land en voeden zich anders; vossen passen hun zwerftochten aan in stedelijk gebied, ontwikkelen een nieuw dieet en verplaatsen zich volgens een logica die haaks staat op hun vroegere leefomgeving, omdat hun overlevingsdrang zich ent op een andere behoefte aan voeding en voortplanting; subtropische hagedissen migreren anders dan vroeger, volgens wegen die we amper in kaart hebben gebracht; vissen verleggen hun paaigebieden duizenden kilometers naarmate de temperatuur van de wateren verandert; exoten komen massaal op andere plekken terecht doordat ze als verstekeling meereizen met vrachtschepen, en ontregelen de biotopen waar ze roofbouw plegen; planten verschuiven hun eigen klimaatgrens en migreren mee met de temperatuurveranderingen. Grootstedelijke gebieden blijken veranderingen in genetische codes van dieren en planten te veroorzaken. Maar niemand weet voorlopig precies hoe die codes in de toekomst zullen worden aangetast door pollutie en opwarming, en hoe dit de leefbaarheid van soorten zal beïnvloeden. In de spergebieden rond Tsjernobyl en Fukushima lopen dieren rond die de vervallen industriële

architectuur geleidelijk omtoveren in een surreëel leefgebied, waarin ze overleven met genetische wijzigingen waarvan de effecten op komende generaties dieren onvoorspelbaar zijn.

Hetzelfde gebeurt met menselijke migranten die de herinnering aan hun cultuur enten op de nieuwe situatie waarin ze terecht zijn gekomen en waarin ze proberen te overleven. Migranten hebben na twee generaties een ander accent in hun eigen moedertaal dan in de samenleving die ze hebben achtergelaten, waardoor hun zelfbeeld verscheurd raakt tussen verworteling en aanpassing; bovendien beïnvloeden ze zelfs de taal van de bevolking in hun nieuwe habitat, zeker wanneer ze zelf in media, onderzoek of literatuur verschijnen; literaire taal met name wordt, bijvoorbeeld in de Engelse literatuur, sinds lang beïnvloed door de linguïstische inbreng van migranten. Niet langer is traditie een dominante vorm; mengculturen hebben die dynamiek overgenomen. Het gaat hier om patronen, trajecten en modi die weliswaar al eerder voorkwamen door migratiegolven, maar die een ongeziene dimensie krijgen door de massale en planetaire schaal waarop ze plaatsgrijpen in een overbevolkte en inmiddels oververhitte wereld. Wat Goethe nog wereldcultuur noemde, is voor ons gro-

tendeels Europese folklore geworden. De verhouding tussen de verlichtingsidee van een ‘wereldcultuur’ en het huidig globalisme is pas sinds één generatie concreet onderwerp van gesprek.

Vroeger hadden vele zogenaamde ‘natuurvolkeren’ zelfs geen idee van hun eigen afhankelijkheid van de bronnen die ze eindeloos uitputten of vernielden. Mensen waren duizenden jaren lang gewend de aarde als onuitputtelijk te zien; er bestond geen twijfel over dat die overvloed hun toekwam. In zijn indrukwekkende studie *Ondergang* heeft de Amerikaanse bioloog Jared Diamond omstandig gedocumenteerd hoe Polynesische en Amero-indiaanse gemeenschappen ten onder gingen door het massaal kappen van wouden, het uitroeien van diersoorten waarvan ze afhankelijk waren en hoe ze biosferen die miljoenen jaren in evenwicht waren geweest, totaal kapot konden maken binnen de tijdspanne van een paar generaties.

Nog de achttiende-eeuwse kolonisatoren die voor hun plezier domweg dieren uitroelden die zelfs geen argwaan koesterden wanneer ze benaderd werden omdat ze waren geëvolueerd in een wereld zonder mensen – de dodo, bepaalde soorten pinguïns, grote kolonies lamantijnen – leefden in de waan dat de planeet een

vorm van oneindigheid behelsde en dat de Bijbelse, door god gegeven natuur hun alles toeliet; zij konden zich niet inbeelden dat er twee eeuwen later mensen zouden leven die de planeet als claustrofobisch begonnen te ervaren omdat er niet te ontsnappen valt aan de eindigheidsproblemen die zich inmiddels voordoen.

Toch had Immanuel Kant al in 1795 gewaarschuwd dat we ‘ons niet tot in het oneindige kunnen verstrooien, omdat het aardoppervlak bolvormig is’. Met andere woorden: om wereldvrede te bereiken moeten de volkeren volgens Kant duidelijk afspreken hoe ze met de beschikbare oppervlakte omgaan; niemand heeft oorspronkelijk meer recht op een bepaalde plek dan wie ook. Om die reden veroordeelde Kant het kolonialisme van de handeldrijvende staten: ‘Bezoeken staat voor hen gelijk aan veroveren.’ De schending van het universele recht om de aarde vreedzaam te bewonen deed zich nu overal voor, waarschuwde hij. De profetische impact van zijn woorden bleek onhoorbaar voor de machtigen, de economen en politici.

Gustave Flaubert beschrijft in een pakkend verhaal hoe de heilige Julianus in extase raakte door het doden van ontelbare herten, en de kronieken uit de late middeleeuwen laten ons weten dat een konink-

lijk feestmaal duizenden vogels, honderden hazen en fazanten en ontelbare spreeuwen kon tellen; de luchten waren vol van een weelde die we ons niet langer voor kunnen stellen. Nog in mijn jeugd, ruim een halve eeuw geleden, waren de luchten boven de akkers luidruchtig van de talloze geelgorzen, veldleeuweriken, steil klimmende kieviten met hun ijle, fijne geluid, de hagen vervuld van zwermen mussen en mezen, de bosjes in de zomer beheerst door de lome roep van de tjiftjaf of de zang van tuinfluiters en lijsters, er waren nog koekoeken overal op het land in april, en de tuinen in september kenden nog de wolken lichtdronken dagpauwogen die zich tegoed deden aan gevallen, gistend fruit. Dat alles is er niet meer – ze woonden hier honderdduizenden jaren en ze zijn bijna integraal verdwenen in de loop van één generatie. Bij recent onderzoek in Vlaanderen werden op sommige insecten sporen van bijna vijftig verschillende insecticiden aangetroffen. Meer dan een derde van de insecten is de afgelopen dertig jaar uitgestorven, hele bijenrassen worden met uitsterving bedreigd door het overmatig en wereldwijd gebruik van pesticiden. Regenwormen, van essentieel belang voor de vruchtbaarheid van de humuslaag, zijn verregaand aangetast door chemische producten gebruikt bij de

landbouw. Al deze medeaardbewoners zijn nochtans van beslissend belang voor de biodiversiteit en het voortbestaan van evenwichtige biotopen.

Inmiddels is wat wij natuur noemen vooral stil en leeg geworden. Boomsoorten die typisch zijn voor het gematigd klimaat, zoals iepen, sterven massaal af; zelfs de beukenwouden die sinds mensenheugenis onze landschappen bepalen lopen het risico te verdwijnen, omdat het oppervlakkige wortelstelsel van beuken door droogte los komt te zitten, en toegenomen windkracht ze in grote aantallen neerslaat. De uitsterving van soorten gaat in een onheilspellend tempo. Wij kennen niet langer de duizelingwekkende en diverse aantallen dieren waarover de oude poëzie het heeft; niet meer de roesverwekkende geur van ongerepte natuur in onze eigen habitat. Uitlaatgasen doden meer dan negentig procent van de fragiele natuurlijke geuren – daarom is ‘ongerepte natuur’ in dicht bewoonde regio’s als Vlaanderen en Nederland niet veel meer dan een geheugenloze fantasie. We doen wel aan ‘natuurbescherming’, maar de geurige betovering van het oude landschap zoals die nog in mijn kinderjaren bestond, is definitief verloren. Recente metingen tonen aan dat tot in de verste uithoeken van de planeet – van rivieren in Siberië tot India

en de Amazone, en al helemaal in de talloze stedelijke gebieden – het water sporen bevat van geneesmiddelen als paracetamol, antibiotica en bloeddrukverlagers. De genetische effecten in talloze diersoorten zijn onvoorspelbaar. Er is geen plek meer op aarde te vinden die niet in meer of mindere mate is aangetast door menselijke ingrepen.

Het overgrote deel van de huidige aardbewoners merkt dit alles door hun dagelijkse beslommingen amper op. Er is voor de meesten onder ons ook geen manier om de achteruitgang zelf vast te stellen; wat je nooit gekend hebt, kan ook niet als verlies worden ervaren. Zo zijn we allen kikkers in de spreekwoordelijke opwarmende kookpot. In mijn geboortjaar telde de aarde tweeënhalf miljard bewoners; in 2051, een eeuw later, zullen dat er tien miljard zijn – een levensbedreigende explosie zoals nooit eerder vertoond in de geschiedenis van de aarde. Mijn generatie heeft, in de voorbije halve eeuw, een teruggang van biologische diversiteit, een inkrimping van natuurlijke gebieden en een vorm van vervuiling en verspilling meegemaakt die geen vergelijking kent in de geschiedenis van de menselijke beschaving. In die ruim halve eeuw is meer aardoppervlakte dan ooit met steen bedekt geraakt, meer bos gerooid dan ooit, en is de hele planeet van

aanschijn veranderd. Als je je het aardoppervlak in-denkt als een reusachtig aangezicht, dan is, gerekend in de miljarden jaren dat de planeet bestaat, haar aanschijn in een nanoseconde versteend – alsof Gaia in de ogen van Medusa heeft gekeken.

Daardoor is een keten van reacties op gang gekomen die ons voor grote uitdagingen stelt; de megasteden op aarde zijn hitte-eilanden geworden, terwijl ze ooit door futurologen werden bezongen als een glorierijke toekomstdroom. Inmiddels weten we dat die fysische reacties sterk onderschat werden en we niet eens beseften dat ze niet rekenkundig maar exponentieel toenemen. In het *Rapport van de Club van Rome* (1972) stond al een duidelijke waarschuwing voor de denkfouten die we zouden gaan maken: een tekening van een vijver met een klein blaadje dat op het water dreef. Als het blaadje elke dag met de helft groeit, en de helft na veertien dagen bedekt is, hoeveel tijd heb je dan nog voor de vijver helemaal dicht is gegroeid? Nog één dag – terwijl veel mensen zouden denken: net zo lang als het geduurd heeft om de eerste helft te bedekken. Duidelijker kon de waarschuwing voor exponentiële klimaatcatastrofes niet zijn; ze werd weggehoond als doemdenken.

Biologen stellen nu al vast hoe het nieuwe grote

uitsterven, dat amper waarneembaar is voor het geprivilegieerde deel van de mensheid, een sluipende catastrofe vormt voor de biologische keten, waarvan de gevolgen onvoorspelbaar zijn voor onze eigen biosfeer. Voor armere bevolkingen op het zuidelijk halfrond is de situatie echter nu al dramatisch. De Amerikaanse auteur Elisabeth Kolbert vergelijkt de uitstervingsgolf die door de mens wordt veroorzaakt met de uitroeiing van soorten die volgde op de inslag van de meteoriet 66 miljoen jaar geleden. Dat een nietig wezen als de mens erin is geslaagd dit te veroorzaken, toont aan hoe oorzaak en gevolg werken in een gesloten biosfeer: de onzichtbare en geleidelijke ontwikkeling van zoiets onzichtbaars en miniems als de hersenschors in de homo sapiens heeft mensen in staat gesteld doelmatige handelingen te ontwikkelen die tot voor kort het fundament vormden van wat we vooruitgang noemden. De ecologische repercussie op het eenduidig vooruitgangdenken is inmiddels zo groot dat we nu eerder van regressief denken gewagen wanneer iemand vasthoudt aan het oude model van onbeperkte groei. Iedereen kent het beeld van de spreekwoordelijke vlinder die met een vleugelslag een orkaan kan veroorzaken in een ander continent, omdat alles met alles samenhangt. Maar

de fatale vleugelslag blijkt zich in het hoofd van de mens te hebben afgespeeld: de evolutionaire ontwikkeling van de hersenschors. Nu blijkt de afgelopen decennia echter, als een bewustzijnschok voor de hele soort, dat deze uitbundig bejubelde evolutie – ooit door de Britse neuroloog Oliver Sacks getroffen ‘een schitterend ongeluk’ genoemd – een denken van doel en techniek in gang heeft gezet dat we niet langer kunnen overzien, hoezeer ook hier en daar nog enkele bevlogen erfgenamen van het vroegere vooruitgangdenken koppig willen blijven geloven in verdere groei ten opzichte van de biosfeer en de andere levensvormen. Het dieptepunt van dit versmald denken vind je in de kinderlijke kolonisatiedromen over andere planeten; zoals de Franse filosoof Bruno Latour opmerkt, zijn zij die van ruimtereizen en een planeet B dromen, een schoolvoorbeeld van negentiende-eeuws kolonialistisch denken: heb je alle grondstoffen uitgeput, laat de ruïne dan achter en trek verder. Maar het nomadische uitbuitingsmodel werkt niet langer; noodgedwongen moet de mens inzien dat hij, planetair gesproken, ertoe veroordeeld is een sedentair wezen te blijven. Het eenduidig vooruitgangdenken bekritisieren wil echter niet zeggen: de hoop op emancipatie opgeven. Alleen betekent

het in dit tijdsgewricht iets volkomen anders dan in de hoogtijdagen van het modernistisch rationalisme.

Ook de hele notie van doelmatige rationaliteit staat daarmee onder druk; ook daar zijn herformuleringen aan de gang die fundamentele discussies opleveren over de manier waarop we moeten denken over ons denken. Wat we inmiddels het antropoceen noemen, het tijdperk van toenemende invloed van de mensheid op de aarde, is in feite een eufemisme voor het einde van het leven in voorspelbare biosferen op de planeet. De nieuwe modi vivendi zijn dan ook niet langer gebaseerd op verworteling, traditie en overvloed, maar op ontworteling, aanpassing en schaarste. Dat betekent ook dat we moeten leren leven in labiel, onophoudelijk veranderend en altijd precair evenwicht.

Dat heeft ingrijpende gevolgen voor zelfs de kleinste onderwerpen waarover we denken en spreken. Onze leefomstandigheden vormen niet langer een stabiele toestand, maar een continue aggregatie; meer nog, we moeten leren afzien van naïeve termen als 'ons milieu', omdat die nog steeds onszelf als middelpunt nemen, terwijl juist dát de hele ontwrichting van de planeet heeft veroorzaakt. Omdat deze massieve verschuivingen zich dan ook nog afspelen in een tijd waarin we op een totaal nieuwe manier het spreken en

het weten zelf organiseren – via virtuele netwerken, algoritmen en gecomputeriseerde media – stellen we ook ontwrichting vast in de omgang met wetenschappelijke autoriteit en bewijsvoering. We worden niet alleen ruimtelijk ontwricht, maar ook intellectueel en spiritueel; het gevolg is dat we niet goed meer blijken te weten hoe we moeten spreken, noch met elkaar, noch voor onszelf. Vandaar het telkens weer oploaiende verbale geweld in de publieke ruimte; alsof we niet langer beschermd worden door de zekerheden die de rationaliteit ons eeuwenlang heeft geïnspireerd.